

Софія Корн
Національний університет
«Києво-Могилянська академія»

КЛАСИФІКАЦІЯ ДІЄСЛІВ НА -СЯ ЗА СТУПЕНЕМ АБСТРАКТНОСТІ ЗВОРОТНОСТІ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті запропоновано авторську класифікацію дієслів, що завершуються постфіксом -ся, в українській мові. Ця модель враховує формальні та семантичні характеристики дієслів. Кожна їхня категорія має чітко сформульовані особливості та виокремлюється за єдиним набором критеріїв.

Ключові слова: дієслово, ступінь абстрагування, суб'єкт, об'єкт, класифікація.

The article proposes the author's classification of verbs with postfixes -ся in the Ukrainian language. This classification takes into account the formal and semantic characteristics of the verbs. Each category of the classification has clearly defined features and may be distinguished by a unified set of criteria.

Key words: verb, degree of abstraction, subject, object, classification.

Дієслова з постфіксом -ся в українській мові загалом називають зворотними, або ж рефлексивними, тобто такими, чия дія спрямована на суб'єкт. Р. Ткачук називає це об'єднанням суб'єкта з об'єктом. Етимологія постфікса прозора, він зберігає значення “себе”, що підтверджують численні південно-західні діалекти, де постфікс аналітичний (*шчоб с'а знало, як с'а доведе*) [1].

Така ідеальна модель дієслова на -ся передбачає: 1. існування відповідного нереклексивного дієслова з відповідним значенням без -ся; 2. приєднання -ся лише до прямоперехідних дієслів. Проте існує багато дієслів, які не відповідають цій моделі частково чи цілком, зберігаючи всі формальні та семантичні властивості постфікса -ся. У своїй праці уникаємо вживання термінів *зворотні* та *рефлексивні* на позначення таких дієслів, оскільки зворотність деяких із них не є очевидною й

потребує обґрунтування. Частина з них називають пасивним станом через втрату суб'єктності, а також через ненормативне вживання [3].

Для розв'язання цієї проблеми створено різні класифікації. Не заперечуємо їх, але пропонуємо нову класифікацію. Вона відрізняється від наявних такими характеристиками: 1. це класифікація всіх дієслів із постфіксом -ся за єдиним набором критеріїв; 2. вона враховує формальні та семантичні характеристики, прагнучи до їх єдності; 3. кожна категорія має чітко сформульовані особливості.

Наша класифікація ґрунтується на тому, що завдяки прозорій етимології постфікса всі дієслова на -ся є зворотними, тобто більш чи менш очевидно означають дію, процес або стан, які суб'єкт спрямовує сам на себе. У деяких дієсловах це відбувається конкретніше, у деяких –

абстрактніше. У трьох (чотирьох) ступенях абстрагування семантики зворотності в дієсловах на *-ся* і полягає моя класифікація.

Перший ступінь – власне зворотні дієслова. Відповідають ідеальній моделі дієслова на *-ся*. Конкретна дія, яку суб'єкт активно спрямовує сам на себе. Чітко видно межу суб'єкта і об'єкта, хоча вони й є тим самим. Постфікс можна замінити на *себе* без втрати значення. Приклади: *митися* = *мити себе*, *маскуватися* = *маскувати себе*, *гойдатися* = *гойдати себе*.

Другий ступінь – частково зворотні дієслова. Дія або стан, які суб'єкт спрямовує сам на себе, але це не усвідомлюється. Або конкретний суб'єкт із абстрактним об'єктом, або конкретний об'єкт із абстрактним суб'єктом. Постфікс можна замінити на *себе*, проте значення не буде тотожним значенню дієслова на *-ся*.

Абстрактним об'єктом може бути щось, із чим суб'єкт себе ідентифікує (власне тіло, власний розум, частини тіла чи елементи розуму, речі, що належать суб'єкту, інші суб'єкти, які належать із ним до певної єдності). Тобто об'єкти, які лише абстрактно є тим самим суб'єктом. Приклади: *вирячитися* ≈ *вирячити себе* (свої очі), *битися*, *цілуватися* ≈ *бити одне одного*, *цілувати одне одного* (у межах певної групи, до якої належить суб'єкт), *стелитися* ≈ *стелити себе* (свою постіль), *зосередитися* ≈ *зосередити себе* (свою увагу).

Абстрактним суб'єктом є суб'єкт, який не виконує дію активно, а лише активно стає в позицію об'єкта. Такі дієслова якнайкраще назвати автокаузативними. Приклади: *усвідомлюватися* ≈ *усвідомлювати себе* (спричиняти усвідомлення себе), *народитися* ≈ *народити себе* (спричинити власне народження), *залишитися* ≈ *залишити себе* (не змінитися, спричинити власне залишення).

Третій ступінь – імпліцитно зворотні дієслова. Процес, стан, введення або доведення до процесу чи стану. Діяч усвідомлюється лише як суб'єкт або лише як об'єкт, а другий елемент цієї дихотомії відсутній, інкорпорований і передбачений самим дієсловом. Якщо суб'єкт-об'єкт постає як суб'єкт, він вводить або доводить себе до процесу чи стану. Якщо він постає як об'єкт, то перебуває чи досягає процесу чи стану. Стан може бути властивістю. Дієслова третього ступеню можуть поєднувати з *-ся* непрямоперехідні й неперхідні дієслова. Також *-ся* може приєднуватися до прямоперехідних дієслів, які не сполучаються з *себе*. Постфікс можна замінити на *себе*, але утворене поєднання слів не означатиме того самого, що початкове дієслово, або взагалі не матиме значення.

Приклади: *білітися* ≠ *білити себе* (виявляти властивість білого кольору), *їтися* ≠ *їти себе* (бути наявним чи актуальним), *доводитися* ≠ *доводити себе* (бути кимось чи чимось для когось), *торкатися* ≠ *торкати себе* (бути у процесі торкання), *ритися* ≠ *рити себе* (бути у процесі риття).

Четвертий ступінь семантично можна поєднати з третім, але формально він відрізняється тим, що такі дієслова не існують без *-ся*, тобто мотивацію майже втрачено. Окремою групою цього ступеню є дієслова, утворені префіксально-постфіксальним способом. Приклади: *розспіватися*, *розлетітися*, *виспатися*, *прокидатися*, *опинитися*, *старатися*, *стосуватися*.

Навіть у межах одного ступеню зворотність може бути конкретнішою чи абстрактнішою (*одягатися* конкретніше за *тямнитися*, *користуватися* конкретніше за *вагатися*).

Дієслово *поводитися* можна замінити на *поводити себе* без зміни

значення, але без *себе/-ся* воно не існує. Це приклад того, як дієслово без *-ся* утворилося з дієслова з *-ся*. Він іще раз доводить, що постфікс не деетимологізувався, навіть у дієсловах четвертого ступеню абстрагування.

У багатозначних дієслів на *-ся* ступінь абстрагування також залежить від значення, у якому їх вжито. Наприклад, *хлопчик б'ється* (влаштовує бійки з людьми, яких зустрічає) – другий ступінь, *серце б'ється* (перебуває у процесі биття) – третій ступінь, *посуд б'ється* (має властивість легко розбиватися) – також третій ступінь, але абстрактніше.

Деякі дієслова належать до різних ступенів абстрагування, залежно від того, чи вони стосуються істот, чи неістот. Наприклад, *людина повторюється* (повторює власні слова чи думки) – другий ступінь, а *зображення повторюється* (повторно з'являється) – третій ступінь, *друзі розуміються* (розуміють одне одного) – другий ступінь, *поняття розуміється* (доступне розумінню, є зрозумілим) – третій ступінь, *дівчина одягається* (одягає себе) – перший ступінь, *сукня одягається* (призначена для одягання) – третій ступінь. Насправді перший і другий ступінь такі дієслова мають, коли діяч усвідомлюється як суб'єкт, а третій – коли він усвідомлюється лише як об'єкт. Інколи це може бути істота або неістота в обох випадках. Наприклад, *людина звільняється* (звільняє себе від чогось) – перший ступінь, *людина звільняється* (стає вільною) – третій ступінь; *державу звільняється* (звільняє себе від іноземного панування) – перший ступінь, *місце звільняється* (стає вільним) – третій ступінь.

Абстрагування зворотності відбувається через метонімію й метафору.

У другому ступені йдеться про метонімічну ідентифікацію суб'єкта з елементом себе або навпаки з тим, частиною чого він є (у взаємозворотних дієслів). Третього (і четвертого) ступеню сягають часто через метафору (*кинутися – рухатися різко, подібно до кидка; тягнутися – тривати або бути довгим, “розтягуватися” в часі чи просторі*).

Спільною рисою всіх дієслів на *-ся* є не лише більш чи менш конкретна зворотність, а процесуальність чи становість. Вони характерні не лише для третього-четвертого ступеня, а для другого й навіть першого. Наприклад, *замкнутися* – ввести себе у стан замкненості, стати замкненим (у кімнаті чи в собі); *насупитися* – ввести себе у стан насупленості; *ховатися* – перебувати у процесі чи стані захищеності; *починатися* – перебувати у процесі початку.

У третьому-четвертому ступені деякі дієслова можуть взагалі не передбачати суб'єкто-об'єкта, а означати цілісний стан, процес чи властивість. Наприклад, *ітися*, й *хотітися* не можуть поєднуватися з іменниками в називному відмінку. Їхніми суб'єкто-об'єктами можуть бути лише іменники в давальному відмінку (*мені хочеться* = я перебуваю у стані бажання, *йому йдеться* = він відчуває як важливе/актуальне для себе) та підметові підрядні частини складного речення. Дієслова типу *спатися*, *лежатися*, *сидітися*, *бігатися* поєднуються лише з іменником у давальному відмінку. В обох випадках суб'єкто-об'єкт залежить від дієслова як валентно зумовлений. Так само, хоча не лише так само, можуть вживатися *чутися* (у значенні *видаватися слухові*), *здаватися/видаватися*, *ставатися*, *траплятися* тощо. Такі дієслова інкорпорують і суб'єкт, і об'єкт.

Загалом, ступені абстрагування можна також назвати ступенями

інкорпорації. На **першому ступені** суб'єкт відповідає об'єкту завдяки предикату. На **другому** – суб'єкт інкорпорує об'єкт або об'єкт – суб'єкт завдяки предикату. На **третьому-четвертому** – предикат інкорпорує і суб'єкт, і об'єкт.

Література:

1. Бевзенко С. Українська діалектологія. Київ: Вища школа, 1980. 247 с.
2. Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови : Академічна граматики української мови. За ред. І. Вихованця. К. : Унів. вид-во «Пульсари», 2004.
3. Лаврінець О. Пасивні конструкції з дієсловами на *-ся* та предикативними формами на *-но*, *-то* в сучасній українській науковій мові: структура, семантика, статус. *Мовні і концептуальні картини світу*. 2014. Вип. 50(1). С. 432–441.
4. Михайлик Р. П. Семантико-граматична структура дієслів на *-ся* в сучасній українській мові : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. К., 1995.
5. Нестерук О. Необоротні рефлексивні дієслова із автокаузативним значенням у німецькій мові. *Сучасні дослідження з іноземної філології*. 2010. Вип. 8. С. 391–401.
6. Русанівський В. М. Порівняльно-типологічна характеристика дієслівного стану в сучасних слов'янських літературних мовах. *Доповіді... на VI Міжнародному з'їзді славістів (Прага)*. К., 1968.
7. Ткачук Р. Проблема систематизації відперехідних дієслів на *-ся* із словотвірною-граматичною функцією. *Мовознавство*. 1995. №4-5. С. 29–34.
8. Щербій Н. Суб'єктні рефлексивні конструкції в українській та польській мовах. *Наукові записки Національного університету "Острозька академія"*. Серія : Філологічна. 2014. Вип. 49. С. 146–149.